

FRITZ János

PhD-hallgató

**Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola, Pécs**

PhD student

**University of Pécs Faculty of Humanities,
Interdisciplinary Doctoral School, Pécs, Hungary**

fritz.janos.adam@gmail.com

POMERÁNIA ÉS SOMOGY, KÉT NAGYBIRTOKOS RÉGIÓ AGRÁRTÁRSADALMÁNAK 1945 ELŐTTI SAJÁTOSSÁGAI

*POMERANIA AND SOMOGY, THE SPECIALITIES
OF THE AGRARIAN SOCIETIES OF TWO REGIONS
PREDOMINATED BY LARGE ESTATES BEFORE 1945*

ABSTRACT

The purpose of this study is to compare the agricultural historical specialties of two regions of Central Europe predominated by large estates in respect of agrarian conditions before World War II, namely those of county Somogy in Transdanubia and the East Elbian province Pomerania taking into account the geographical differences and the development slope. While large estates in Pomerania centered primarily on the district under Swedish supremacy until 1815, in Somogy – where this structure dates from the time of the expulsion of the Turks – one can talk about an equitable areal division. Concerning the schemes of the large estates of the two regions in the bourgeois era even the former „cliometrical” school dealt with the structural differences of the two regions. However, these studies did not cover the issue of peasantry or the era after 1918. In Swedish-Pomerania the class of peasants almost completely disappeared in the pre-industrial era, whereas in Somogy it subsisted as a large-scale group to the last. The remainder of the Pomeranian peasants strived to enforce across their interests mainly on economic grounds in the frame of “notability organisations” cooperating with large estates. On the other hand, in connection with Somogy is significant that the smallholders’ party was founded exactly in this county.

Kulcsszavak: nagybirtok, hitbizomány, polgári földtulajdon, jobbágyfelszabadítás, kisbirtokos párt

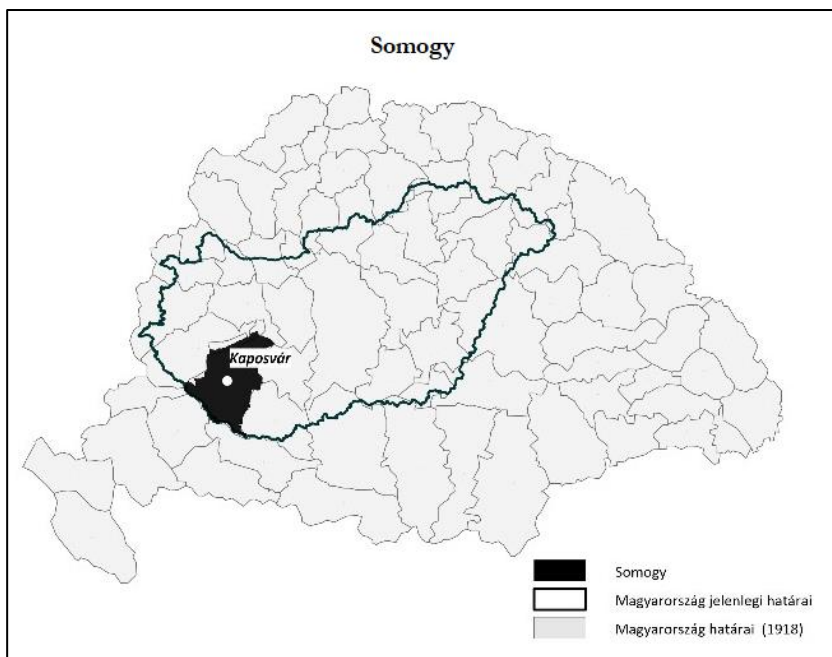
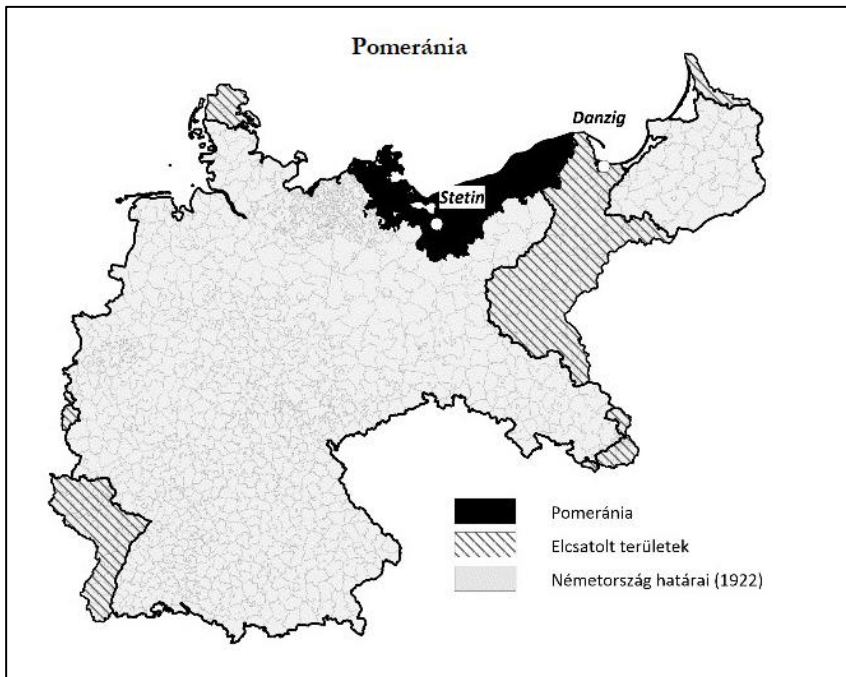
Keynotes: large estate, entail, bourgeois land ownership, abolition of serfdom, smallholder-party

1. Bevezetés

Az Európai Unióba való fokozott betagolódás egyre inkább ráirányítja a figyelmet az egyes régiók között meglévő történeti és fejlődésbeli különbségekre. Az említett tendenciára reflektáló tanulmány célja két nagybirtokos régió, Pomeránia és Somogy 1945 előtti agrártársadalmának összehasonlítása. Míg az egyik körzet az „ipari állam”, a másik az „agrárállam” ideáltipikus esetének számít. Pomeránia – mint az a német tartomány, ahol a nagybirtok súlya korábban a legnagyobb volt – már régóta a nemzetközi összehasonlítások fókuszában áll. Valójában egy olyan, a II. világháború után megszűnt történelmi régióról van szó, amely a Balti-tenger, illetve az Odera két partján terült el. Meg kell azonban jegyezni, hogy a nagybirtok Elő-Pomerániában, a tartománynak abban a részében koncentrálódott, amely egészen 1815-ig svéd fennhatóság alatt állt. Itt egyfajta bekerítésekben adódóan a parasztság is csaknem teljesen felszámolódott. Az összehasonlítások magyar vonatkozásai pedig annyiban szorulnak korrekcióra, hogy azok általában a Dunántúlt tekintik viszonyítási alapnak. Holott, alkalmazkodva a magyar közjogi gondolkodáshoz talán célszerűbb lenne a vármegyére leszűkíteni a kört. Ebből a szempontból ideálisnak mondható Somogy, amely ugyan a nagybirtok súlya alapján „csak” a második legnagyobb volt a rangsorban, ám a nagy uradalmak kialakulása itt szintén a 17. századra, a török kiverésének időszakára megy vissza. Viszont Somogy – azon túl, hogy jelentős paraszti népességgel rendelkezett – belülről homogén volt a tekintetben, hogy a nagybirtok lebomlásának mindenfelé hitbizományok állták útját.

Kérdés, hogy ha a két területet egyfajta kontrasztív módon kívánjuk egybevetni, mi lehet az összehasonlítás alapja? Egyfelől az ipari és agrárállam környezetéből adódó különbségek a meghatározók. Másfelől talán az előbbinél is fontosabbak azok a hatások, amelyek a 18. századi monarchiák parasztpolitikájára mennek vissza. Tehát, míg a porosz nemes adózott, hivatalt vállalt – és ennek fejében széles jogkörökkel rendelkezett –, addig magyar társa egyiket sem tette.¹ Ebben az elemzésben – csupán a tendenciákat felvázolva – azt kívánom bemutatni a két régióban, milyen irányba fejlődött a nagybirtok és a parasztság a 19. század végétől a két régióban.

1. térkép: A két régió országon belüli helyzete
 Map 1. The position of the regions within the countries

Forrás: <https://censusmosaic.demog.berkeley.edu/data/historical-gis-files> alapján saját szerkesztés

2. A téma módszertani-historiográfiai vonatkozásai

A historiográfiát tekintve a „kliometrikusok” voltak az elsők, akik nemzetközi összehasonlításaikban – ha szűkkörűen is, de – túlléptek az „ipari állam”–„agrárállam”, vagy ha úgy tetszik a Nyugat–Kelet határán. Ez esetben a hetvenes–nyolcvanas évek egy olyan történelmi irányáról van szó, amely előszeretettel alkalmazott statisztikai–matematikai módszereket. Ez az iskola a földtulajdon kérdésében kimondottan a nagybirtokra és az 1914 előtti korszakra koncentrált. Az „ösatyának” ebből a szempontból Johannes Conrad hallei professzor számított. Conrad a maga 19. végi statisztikáival azt igyekezett bebizonyítani, hogy erre az időre a kelet-elbai földbirtokosságon belül bizony előre tört a polgári elem. A későbbi „kliometrikusok” közül – a Pomerániára vonatkozó – ezen kutatásokat Ilona Buchsteiner mélyítette el. Hasonló a helyzet Somogy szempontjából, ahol a polgári viszonyok térnyerését Tóth Tibor mutatta be nagybirtok-monográfiáiban. Nemzetközi összehasonlítások tekintetében pedig a kanadai Scott M. Eddie volt az, aki leginkább Conrad nyomdokain haladt. Eddie-nek ezen tanulmányaiban, amelyekben a „tulajdon”, az „üzem”, illetve az „uradalom” fogalmaival operált, kérés-kívül sikerült a nagybirtokosság kereteit kompatibilis módon megragadnia.

Ám kérdés, hogy mi a helyzet akkor, ha tematikusan ennél szélesebb bázison kívánunk vizsgálgódní? Ebben az esetben nyilván az agrártársadalmak egészét kell elemezni, hiszen a nagybirtok egy „agrárállamban” szélesebb vidéki társadalomba ágyazódní, mint egy „ipari államban”. Ez az elmozdulás egyébként összhangban van a napjaink egyes nyugati társadalomtörténelmi irányzatai által vallott felfogással.² Egy, a „kliometriainál” átfogóbb elemzésnél mindenképpen figyelembe kell venni a mezőgazdasági jellemzőket és a fejlettségi szintet. Előbbinél meghatározó, hogy Pomerániában rövidebb a vegetációs idő, szűkebb a termelhető kultúrák köre, mint a tőle délebbre eső területeken. Ilyen körülmények között – mint azt a 19. századi német „agrárpolitikai” iskola is nagyban hangsúlyozta – nem lehet cél sem a gazdaságok feldarabolása, sem a szociális szempontú struktúraváltás.

A fejlettségi szintnél mindenképpen az agrárnépesség arányából kell kiindulni, amelyhez a harmincas években Pomerániában a lakosság egyharmada, Somogyban pedig közel héttizede tartozott. A pomerániai hányad német viszonylatban annak ellenére is magas volt, Kelet-Poroszország után innen vándoroltak el a legtöbben.³ Somogyban a hasonló „alapbetegséget” az egykézés jelentette, aminek a megye országosan egyik kiemelt területének számított. Bár a kortársak mind az exodusért,

mind az egykézésért általában a nagybirtokot tették felelőssé annak helyzete azáltal, hogy a munkaerő ára a 19. század végére megnőtt, mindenhol jelentősen megingott. Magyarországon azért az extenzívebb gazdálkodásnak még mindig nagyobb tartalékai voltak, mint Németországban.

1. táblázat: A két régió legfontosabb mutatói*
Tábla 1. The most important indicators of the two regions

Megnevezés	Pomeránia	Somogy
<i>Alapadatok</i>		
Terület, km ²	30 120	6 675
Lakosság, fő	1 878 781	385 635
Népsűrűség, fő/km ²	57,0	57,4
Kisebbségek aránya, %	0,3	3,7
<i>Mezőgazdaság jellemzői</i>		
Szántó aránya, %	53,8	53,9
Ezen belül: jó földeké**	8,3	11,9
Erdő aránya, %	23,7	17,4
Szántóföldi munkákhoz szükséges napok száma	150	220
Nagybirtok (500 ha feletti gazdaságok) aránya, %	20,9	38,0
<i>Fejlettségi szint</i>		
Agrárnépeség aránya, %	32,7	69,7
Ezen belül: mezőgazdasági munkásoké	27,9	18,0
Nagybirtok	átlagos terület, kat. hold	1760,8
Parasztgazdaság	12,7	1,6
Hítbizományok aránya, %***	8,0	19,5
Termésátlagok, q/kat. hold:		
búza	13,2	9,6
rozs	10,3	6,9
cukorrépa	153,6	101,6

* Pomerániánál a demográfiai adatok 1933. évi, a földbirtokokra vonatkozók 1925. évi. Somogynál ugyanezek 1930. illetve 1935. évi.

** Pomerániánál a vályog- és agyagtalajok, Somogynál a 25 aranykorona feletti kategóriába tartozó területek aránya.

*** Az összes területhez viszonyított aránya.

3. A nagybirtok és a parasztság

Scott M. Eddie elemzése szerint, míg Pomerániában a legnagyobb földbirtokosnak a császári család, illetve az állam számított, addig a Dunántúlon – és így természetesen Somogyban is – ez a kör főként az arisztokrácia tagjai közül került ki. A pomerániai „lovagi birtokokat” tekint-

ve, bár ezek nagyságra nézve viszonylag kicsik voltak, de a „*cousinage*”, azaz rokoni kapcsolatok révén több tartományban kontrollálni tudták a földpiacot. Jó példa erre a Dewitz család, amelynek Mecklenburgban és Brandenburgban is voltak ágai.⁴ Somogy kapcsán viszont ténylegesen is több megyére kiterjedő birtokkomplexumokról lehetett beszélni, bár ezek központjai többnyire megyén kívül estek. Emellett olyan helyi nagybirtokos-családokkal is számolni kellett, mint amilyenek a Somsichok voltak.

Pomerániában a jobbágyfelszabadítás során a parasztoknak le kellett mondaniuk az általuk használt föld feléről. Ennek eredményeképpen az Elbától keletre arányában itt váltak a legkevesebben parasztgazdává és egy széles „*Landarbeiter*”, azaz földmunkás-réteg alakult ki. A későbbi földbirtok-politika hátterében viszont már a parasztság felértékelődése állt, ami Pomerániában a nemzetpolitikai aspektussal párosult. Ebben fontos hivatkozási alap volt a poseni telepítés, bár Pomeránia a lengyel- és kasubkérdés másodvonalában feküdt. A telepítésekkel szemben itt is elvárás volt, hogy a nagybirtokot úgy bontsák le parasztgazdaságokra, hogy az ne járjon együtt a hozamok és a piaci felhozatal csökkenésével. Ennek legfőbb eszköze a járadékbirtok intézménye és a „telepesek gondozása” volt.⁵ Somogyban eközben bár a parasztok zömmel megtarthatták korábbi földjeiket, a gond az volt, hogy sokan eleve zsellérek voltak. A földbirtok-politika elsődleges eszközeül itt a parcellázások szolgáltak.

A nagybirtok a két körzetben 1918-as háborús vereség dacára is megmaradt. Azt, hogy a kelet-elbai nagybirtok a weimari köztársaság viszonyai között is meg tudta őrizni a státuszát, későbbi szerzők főként a Kapp-puccsal magyarázták. Bár később itt a nagybirtok gazdaságilag egyre inkább meggyengült. Ennek oka egyrészt az volt, hogy megszűnt a hitbizomány és az „uradalmi körzet” intézménye. Másrészt a weimari köztársaság erőteljes szociálpolitikájának köszönhetően visszaszorult a naturálbérezés és bevezették a fix munkabéretarifa-rendszert. Somogyban a Horthy-rendszer konzervatív közegében a nagybirtokok túlélését az exportkényszer is indokolta. Később, mivel előbb a legitimizmus, majd keresztény-nemzeti ideológia csengett le⁶, a nagybirtok politikai, a nagybirtok politikai jelentősége Somogyban is csökkent. Ez sok nagybirtokost a gazdálkodás saját kézbe vételére ösztönzött és ebben az időben néhány mintabirtok is létrejött, mint például báró Biedermann Imréné Szentegáton vagy gróf Somssich Lászlóé Kaposújlakon.

Az I. világháború után a német telepítések az 1919-ben hozott Seringféle törvénynek köszönhetően még fel is pörögtek. A nagybirtokosokat arra kötelezték, hogy az adott körzetekben földleadási kényszertársulásokba tömörüljenek és a földeket megváltás ellenében telepítési célra át-

adják. A korábbi érához képest jobban kedveztek a „*Landarbeiter*”-eknek is. Pomerániában a nagybirtok lebomlása a határ mentivé válás és a nagyarányú elvándorlás miatt előrehaladottabb volt, mint máshol. A magyarok eközben felvállalták ugyan a „földreform” kifejezést, de az így kiosztott földmennyiség Somogyban is arányában kisebb volt az országosnál. Ennek kompenzálásaként később nagyobb súlyt helyeztek a kisbérletre és a parcellázások is folytatódtak.

4. Gabona- és agrárválság, érdekérvényesítés

Ami az egyes korszakokban ezt az egész struktúrát mozgásba hozta, az előbb a gabonaválság, majd a gazdasági válság volt. Az előbbiből való kilábalás az „intenzifikáció” és a protekcionizmus jegyében zajlott. Az előbbinek a legjellemzőbb ágazata mindkét régióban a cukorgyártás volt. Bár Pomerániában 11 cukorgyár működött és Somogyban csak egy, a kaposvári Mezőgazdasági Ipar Részvénytársaság (MIR), ennek kapacitása azonban meghaladta az előbbieket. Viszont Pomerániában ehhez még sör-, szeszfőzdék, téglagyárak, szeszüzemek jöttek hozzá. A parasztgazdaságok pedig – elsősorban az Odera völgyében – a sertésnevelésre és a burgonyatermesztésre álltak rá. Míg Somogyban, a Kapos völgyében az intenzív szarvasmarha-tartás hódított teret.⁷ A gabonaválság tekintve a németeknél az Agrárius Liga („*Bund der Landwirte*”) 1893. évi megalakulásához vezetett. A szervezet fő fellegvára éppen Pomeránia, ez a konzervatív tartomány volt. Magyar viszonylatban Somogy a hasonló szervezet, a Magyar Gazdaszövetség jelentőségben elmaradt Pest megye, valamint Erdély mögött. A németeknél a Liga és anyapártja később elhagyta az ideológiai ballasztokat és mindkettő érdekezérelt szervezetté vált. Ám a parasztok számára éppen ez a hangos nacionalizmussal egybekötött agrárizmus vált egyre hiteltelenebbé, mivel az csak a keleti-elbai nagybirtok érdekeire volt tekintettel, amely olcsó lengyel munkásokkal dolgoztatott. Abban, hogy 1909-ben Somogyban a birtokos parasztság végképp leszakadt a függetlenségi-agrárius köldökzsinórról és Nagyatádi Szabó István vezetésével megalakította a kisgazdapártot, nyilván szerepe volt az agrárszocialista előzményeknek is.

A világgazdasági válság Pomerániában a nagybirtokot, Somogyban pedig a parasztságot roppantotta meg a jobban. A pomerániai nagybirtokosok az ebből való kilábalás során gépesítés helyett az alkalmazottaik megtartására törekedtek, úgy, hogy a bérek pénzbeli hányadát csökkentették és a természetbenit növelték.⁸ Ezzel összefüggésben a gabona helyett itt is inkább a sertés és a burgonya került előtérbe. A magyarországi

– és ezen belül a somogyi – nagybirtokok a jellemzően naturálbérezés mellett elbocsátásokkal, külterjesítéssel kompenzálták a válság okozta bevételkiesést. Ám pozitívként könyvelhető el, hogy a szarvasmarhatartásban ekkor fejeződött be a fajtaváltás és gyümölcsös-telepítések indultak.⁹ Az érdekérvényesítést tekintve Pomerániában már 1918 után kísérletet tettek egyfajta hivatásrendiség megteremtésére. Itt a „Landbund” pomerániai modelljét” kell megemlíteni, amelynek keretében Johann Georg von Dewitz volt százados kezdeményezésére először nyitottak a „Landarbeiter”-ek felé.¹⁰ A parasztság viszont a válság idejére végleg kiábrándult a honorációs szervezetekből, amiben szerepe volt a Keleti Segéllyel történt visszaéléseknek. Ez a tény, valamint az, hogy a paraszti elégedetlenségi „Landvolk”-mozgalom ide is áttért, végső soron azonban a nácioknak egyengette az utat. Magyarországon – azzal együtt, hogy a válság tapasztalatai leginkább a földreform-retorikával mentek szembe – a nagybirtok és a parasztság útja politikailag kifejezetten különvált, amennyiben a bethleni rendszer bukásával újjáalakult a kisgazdapárt.

5. Összefoglalás

A kelet-elbai tartományokat illetően a kortársak azt jósolták, hogy a nagybirtok Sering kezdeményezte lebontásának programja legkésőbb az ötvenes–hatvanas évekre megvalósul. Pomerániánál ez a határmentiségből adódóan különösen prognosztizálható volt. A nagybirtok meggyengülése és a nagyarányú elvándorlás egy nagyparaszti struktúrát vetített előre. A nagybirtokot ennek ellenére mégsem lehetett leírni, hiszen a junkerek a politikában, közigazgatásban, a nehéziparban erős pozíciókkal rendelkeztek. A háborúra való készülődés pedig újra felértékelte a nagybirtokot. Ám az utóbbival a parasztság érdeke már csak az agrárproteccionizmus fenntartásában voltak közösek. A nagybirtok ekkor már nem tudott az olyan innováció élére állni, mint a gépesítés. Eközben Somogyban, mint a nagybirtokos körzetben már a Nagyatádi-féle földbirtok-rendezés elvette az emberek kedvét a „földreformtól”, a válság pedig a tulajdonban vetett hitet ingatta meg. Annyi látszott, hogy túl kell lépni a hitbizományi keretek biztosította termelésbéli koncentráción, újfajta nagyüzemre van szükség, ami biztosítja a paraszti érdekeltséget. A változás jele volt a nagybirtok elszemélytelenedése is, ahol egyre több intézmény vált földtulajdonossá.

JEGYZETEK

1. Ifj. Barta János (1978): A felvilágosult abszolútizmus parasztpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-monarchiában, *Agrártörténeti Szemle*, 20. évfolyam, 3–4. szám, 427–437. old.
2. Itt az angol David Blackburn-t és a német Heinz Reif-et kell kiemelni. Az utóbbi által képviselt „társadalomszerkezeti történetírás” („Sozialstrukturgeschichte”) álláspontja szerint a junkereket és parasztokat együtt kell szemlélni.
3. Volkszählung. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach den Ergebnissen der Volkszählung 1933, Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1933. Statistisches Reichsamt, Berlin, 1936.
4. Heinrich, Gerd (1990): *Staatsdienst und Rittergut. Die Geschichte der Familie von Dewitz in Brandenburg, Mecklenburg und Pommern*. Bouvier Verlag, Bonn.
5. Keup, Dr. Erich–Mührer, Richard (1913): *Die volkswirtschaftliche Bedeutung von dem Gross- und Kleinbetrieb in der Landwirtschaft. Untersuchungen über den Wert der inneren Kolonisation im Osten der Preussischen Monarchie. Mit einer Einleitung von Otto Auhagen, Professor an der königl. landw. Hochschule zu Berlin.* (Berlin, P. Parey.)
6. Vonyó József (2011): Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja, *Századok*, 19–20. old.
7. Király István (1963): A szarvasmarhatenyésztés átalakulása Somogy megyében 1848–1944, *Agrártörténeti Szemle*, 5. évfolyam, 1–2. szám, 195–196. old.
8. Henning, Friedrich Wilhelm (1997): Az 1929. évi világgazdasági válság oka és hatása és ipari, továbbá a mezőgazdasági orientációjú országokra, *Agrártörténeti Szemle*, 39. évfolyam, 1–2. szám, 258 old.
9. Nádújfalvy József (1939): Somogy megye szociális és gazdasági helyzetképe: A népesség, terület és életviszonyok módszeres vizsgálata, Kaposvár életviszonyok módszeres vizsgálata, Kaposvár. 140–169. old.
10. Merkenich, Stephanie (1998): „Grüne Front gegen Weimar. Reichs-Landbund und agrarischer Lobbyismus 1918–1933. Droste Verlag, Düsseldorf. 193–194. old.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ifj. Barta János (1978): A felvilágosult abszolútizmus parasztpolitikája a Habsburg- és a Hohenzollern-monarchiában, *Agrártörténeti Szemle*, 20. évfolyam, 3–4. szám, 427–437. old.
- Heinrich, Gerd (1990): *Staatsdienst und Rittergut. Die Geschichte der Familie von Dewitz in Brandenburg, Mecklenburg und Pommern*. Bouvier Verlag, Bonn.
- Henning, Friedrich Wilhelm (1997): Az 1929. évi világgazdasági válság oka és hatása és ipari, továbbá a mezőgazdasági orientációjú országokra, *Agrártörténeti Szemle*, 39. évfolyam, 1–2. szám, 258 old.

- Keup, Dr. Erich–Mührer, Richard (1913): Die volkswirtschaftliche Bedeutung von dem Gross- und Kleinbetrieb in der Landwirtschaft. Untersuchungen über den Wert der inneren Kolonisation im Osten der Preussischen Monarchie. Mit einer Einleitung von Otto Auhagen, Professor an der königl. landw. Hochschule zu Berlin. (Berlin, P. Parey.)
- Király István (1963): A szarvasmarhatenyésztés átalakulása Somogy megyében 1848–1944, *Agrártörténeti Szemle*, 5. évfolyam, 1–2. szám, 195–196. old.
- Merkenich, Stephanie (1998): „Grüne Front gegen Weimar. Reichs-Landbund und agrarischer Lobbyismus 1918–1933. Droste Verlag, Düsseldorf. 193–194. old.
- Nádújfalvy József (1939): Somogymegye szociális és gazdasági helyzetképe: A népesség, terület és életviszonyok módszeres vizsgálata, Kaposvár életviszonyok módszeres vizsgálata, Kaposvár. 140–169. old.
- Volkszählung. Die Bevölkerung des Deutschen Reichs nach den Ergebnissen der Volkszählung 1933, Volks-, Berufs- und Betriebszählung vom 16. Juni 1933. Statistisches Reichsamt, Berlin, 1936.
- Vonyó József (2011): Gömbös kormánypártjának ideológiája és programja, *Századok*, 19–20. old.